

Ako zmenšiť náš odstup od sveta fenoménov a dostať sa do blízkosti vecí samých

Branislav Malík

Malík, B.: Ako zmenšiť náš odstup od sveta fenoménov a dostať sa do blízkosti vecí samých. In: *Ostium*, roč. 16, 2020, č. 1.

How to Bridge the Gap between Us and the World of Phenomena and Get Closer to Things Themselves

In the article, we deal with the problem of mediators medialisng our relationship to the world. We also focus on the question, how to bridge the gap between us and the world of phenomena and its interpretations (pictures, theoretical constructs, etc.). In regard to this topic, we will raise questions, whether man is dependent on these interpretations existentially or only occasionally. We will examine, in what cases we are called to interpret and whether it is possible to do entirely without interpretations. To answer these questions we will focus on certain modalities of man relating to the world, especially on relationship of human acquisition and appropriation of the world. We will also focus on Friedrich Nietzsche who was the first to subject this relationship to philosophical scrutiny.

Keywords: interpretation, explanation, acquisition of the world, appropriation of the world

Človeka bytostne priťahuje to, čo je pravé, resp. pravdivé, pretože jeho nehody v kontakte so svetom mu napovedajú, že žije skôr vo svete ilúzií a preludov. Uvedené kolízie mu naznačujú, že jeho odhady toho, čo je skutočné, nie sú tak celkom presné. Nie všetko zvláda, nie všetkému rozumie a nie všetko je ochotný prijať za svoje a považovať za súčasť svojho intímneho sveta. Uvedená afinita k skutočnému zrejme vyplýva z toho, že jeho vzťah k svetu je sprostredkovaný - medializovaný jeho telesnosťou, jazykom, kultúrou a množstvom iných prostredníkov. Z uvedených dôvodov je odkázaný na interpretácie toho, o čom predpokladá, že je „pred“, resp. „za“ uvedenými prostredníkmi. Človek chce však uvedenú oddelenosť (sprostredkovanosť) zrušiť, aby sa mohol tesnejšie primknúť k tomu, čo je skutočné. Od uvedeného primknutia očakáva, že sa mu bude vo svete vodiť lepšie, že v ňom „nenarazí“ a nepoblúdi, t. j. že prestane podliehať zvodu jeho nepresných či vyslovene chybných interpretácií a ich problémovým dôsledkom. To, že sa človek vzťahuje k svetu cez medzičlánok interpretácií, či to, že je na ne odkázaný a od nich závislý, vníma ako nedostatok, ale zároveň aj ako niečo prechodné, čo môže byť za určitých podmienok odstránené, anulované. Očakáva, že toto provizórium bude jedného dňa prekonané a on sa (opätovne?) dostane (späť?) k veciam samým. Na to, ako docieľiť takéto nesprostredkované stretnutie s vecami, bolo v prostredí filozofie navrhnutých množstvo metodík.

Paradoxom dejín intelektuálneho vzťahovania sa človeka k svetu je to, že namiesto toho, aby sa človek, napríklad postupom času a pokrokom poznania, z uvedeného závoja interpretácií vyvliekal, sa doň len viac a viac zaplieta. Vilém Flusser to vidí napríklad tak, že tieto interpretácie sa na seba čoraz viac vrstvia, čím sa stena, ktorá nás od sveta fenoménov oddeluje, stáva hrubšou a nepriestupnejšou, a človek sa začína pohybovať v rovine reprezentácií reprezentácií, resp. interpretácií interpretácií. Uvedené vrstvenie podľa neho korešponduje aj so zmenami spôsobu kodifikácie sveta. Historicky prvými v rade týchto prostredníkov sa stali remeselne zhotovované

tradičné obrazy. Tradičný obraz je podľa Flussera predstavovaný plochou pokrytou symbolmi reprezentujúcimi reálne scény (svet, skutočnosť). Nástupom literárnych textov bolo posolstvo obsiahnuté v tradičných obrazoch prekódované do línie za sebou diachronicky radených slov, resp. pojmov. V posledných desaťročiach však boli aj ony marginalizované nástupom technických obrazov. Technický obraz je reprezentovaný plochou pokrytou symbolmi, ktoré neznamenajú svet (scény), ale symboly lineárnych textov (pojmov). Nie sú teda obrazom sveta, ale obrazom pojmov, ktoré si utvárame o tradičných (predabecedných) obrazoch. Tradičné obrazy odkazujú bezprostredne k svetu fenoménov, texty nereprezentujú tento svet bezprostredne, ale cez medzičlánok tradičných obrazov, a do tretice - technické obrazy neodkazujú k svetu fenoménov a ani k univerzu tradičných obrazov, ale sú obrazmi pojmov (t. j. ich spätosť so svetom fenoménov je sprostredkovaná univerzom tradičných obrazov a textov). Z uvedeného vyplýva, že kontakt človeka so skutočnosťou (svetom fenoménov) je čoraz sprostredkovanejší. Tradičné obrazy predstavujú v uvedenej triáde abstrakcie 1. stupňa, texty abstrakcie 2. a technické obrazy abstrakcie 3. stupňa. V dôsledku uvedenej sprostredkovanosti zároveň dochádza k postupnému vzdalovaniu týchto abstrakt, resp. nimi tlmočených posolstiev, od toho, k čomu stále sprostredkovanejším spôsobom odkazujú. Obrazy, texty i technické obrazy majú tiež podľa Flussera v sebe inherentne obsiahnutú tendenciu osamostatňovať sa od sveta fenoménov, mienených obrazov či pojmov a stať sa čoraz nepredstaviteľnejšími, a tým aj pre život človeka bezvýznamnejšími. Namiesto toho, aby človeku spoľahlivo medializovali svet fenoménov, menia sa na nezdolateľné prekážky, ktoré ho od uvedeného sveta oddeľujú a izolujú. Tradičné obrazy, texty i technické obrazy nám teda nekľiesnia, ale práve naopak - blokujú cestu k svetu a zaplietajú nás do ilúzií.

V určitých úsekoch našich dejín vždy nastala situácia, keď sme, či už na základe tradičných obrazov, textov (najmä vedeckých) alebo technických obrazov, prestali byť schopní utvoriť si obraz sveta, v ktorom žijeme. Keď napríklad človek nadobudol dojem, že sa puto, ktoré spájalo tradičné obrazy so svetom fenoménov, pretrhlo a svet sprostredkovaný tradičnými obrazmi sa stal preňho nepochopiteľný, vyvstala potreba ich pochopenia. Táto úloha bola zverená vysvetleniam obsiahnutým v textoch. I v ich prípade sa však situácia nanovo opakovala - i ony sa stali nepredstaviteľnými, a preto sa podľa Flussera vynašli technické obrazy, ktorých úlohou bolo situáciu napraviť a dosiahnuť stav, aby texty vo vzťahu k svetu fenoménov opäť niečo znamenali. Človek teda opätovne upadá do tej istej pasce. Najprv sa stal obeťou idolatrie. V snahe dostať sa z nej upadol do pasce textolatrie a následne do osídíel idolatrie druhého stupňa, keď sa stáva obeťou „okúzlenia“ technickými obrazmi.[1] Friedrich Nietzsche to videl obdobne - v každom uvedenom prípade ide v podstate len o „nový výklad starého výkladu, ktorý sa stal nezrozumiteľným, ktorý je teraz iba znakom...“.[2] Uvedený závoj interpretácií, ktorý vkladáme medzi seba a svet, je podľa niektorých mysliteľov primárne utkaný z našich úzkostí (najmä strachu zo smrti a bázne z neistoty). Podľa Václava Bělohradského sú to len závoje, ktoré sme prehodili cez realitu, aby nás nedesila.[3] Podľa Viléma Flussera sa človek opriada závojom kodifikovaného sveta, závojom utkaným z umenia a vedy, filozofie a náboženstva a spriada ho čoraz hustejšie, aby zabudol na vlastnú smrť a tiež na smrť tých, ktorých miluje.[4]

*

Keďže v povahe interpretácií je ich sprostredkujúci charakter, ako aj to, že interpretácie majú v sebe obsiahnutý sklon osamostatňovať sa od interpretovaného, človek sa pokúša uvedenú prekážku obísť - vždy hľadal cesty a preskúmaval možnosti, ako sa bez interpretácií zaobísť. Aby sa dalo o uvedených možnostiach vôbec uvažovať, treba najskôr prebrať situácie, kedy sa bez nich naopak zaobísť nemôžeme. Pozornosť teda sústredíme na situácie, resp. okolnosti, ktoré človeka k interpretácii bezprostredne vyzývajú. Východiskovou nám tu bude otázka, kedy vyvstane potreba veci vysvetliť, prípadne poskytnúť výklad niečoho. Potreba zdôvodnenia toho, čo robíme sa dostáva k slovu najmä vtedy, ak to, čo robíme, nie je v súlade s prirodzeným behom sveta, t. j. s jeho predpokladaným imanentným poriadkom[5] alebo v prípade, ak sa pokúšame rutinne pristúpiť k pomerom, ktoré sa (v

krátkom čase) radikálne zmenili. Kde sa vyznám a viem sa intuitívne pohybovať, netreba interpretovať. K interpretácii obvykle prikróčíme vtedy, ak nám veci prestávajú ísť po ruke. Alebo ak niečo zásadne naruší rámec každodenných samozrejmostí. Napríklad nečakaný vpád osudovosti (teda toho, s čím sa nerátalo) alebo ak sa nám začnú do cesty stavať „schválnosti osudu“. Teda tam, kde sa z rôznych dôvodov dostávame do neočakávaných a neobvyklých problémových situácií. V takýchto prípadoch sme vystavení požiadavke daný problém, resp. situáciu tematizovať, t. j. reprezentovať ju v rovine našej mysle tak, aby sa dala zaradiť do siete ostatných zrejmostí, ktoré sú nám „jasné“ a vyznáme sa v nich. Interpretácia je v tomto zmysle procedúrou **ozrejmovania** sveta, resp. tých jeho aspektov, ktoré do našej schémy porozumenia svetu (ešte) nezapadajú alebo sme im doteraz neprisudzovali žiadny význam. Uvedené ozrejmovanie je predovšetkým intrapersonálnou záležitosťou – adresátom interpretácie býva v takýchto prípadoch samotný človek čeliaci určitému problému, t. j. on sám.

Potreba interpretácie vystupuje do popredia aj tam, kde sa síce pohybujeme v rovine samozrejmostí, ale kde treba tieto samozrejmosti sprístupniť tomu, pre koho nie sú samozrejme, napríklad cudzincom. Teda tam, kde sme konfrontovaní s ľuďmi, ktorí nie sú „v obraze“, t. j. s nezainteresovanými, s ľuďmi zvonka. Implicitné a zažitú je v takýchto prípadoch žiaduce pretlmočiť do explicitnejšej, rukolapnejšej podoby, čo následne prispieva k vzniku rôznych typov „rukovätí“. Nie náhodou sa uvedené slovo veľmi často vyskytuje v názvoch jazykových príručiek. Ako konštatuje Jurij M. Lotman prvé gramatiky jazykov píše zvyčajne cudzinci alebo tieto gramatiky vznikajú pre cudzincov.[6]

*

Interpretácia ako spôsob ozrejmovania si sveta môže nadobúdať niekoľko odlišných podôb. V nasledujúcom texte sa sústredíme len na dva interpretačné výkony – výklad a vysvetlenie.

Výkladom budeme v rámci predkladaného textu rozumieť procedúru začleňovania skutočností, na ktoré v priebehu svojho životného procesu „narážame“, do určitých významových súvislostí. Konečným cieľom výkladu je **osvojenie sveta** – jeho prijatie za svoj.[7] Teda také podanie sveta, v ktorom sa človek necíti cudzo. Stručne povedané – rozumieme ním prekladanie „vonkajšieho“ sveta do „vnútorného“ sveta človeka, čo znamená – preväzovanie entít, z ktorých pozostáva svet fenoménov, z ich výskytových, kauzálnych, funkčných alebo účelových súvislostí, do siete významových súvislostí, prípadne asimilovanie cudzej skúsenosti do našej vlastnej. Interpretovať v tomto zmysle znamená prekladať vonkajší svet zložený z tvarov, vôní, zvukov, ale i kvarkov, obrazov či pojmov, do ľudského sveta zloženého z významov. Povedané ešte inak – prekladať danosti sústredené okolo otázok „Ako?“ a „Prečo?“ do okruhu otázky „Načo?“ (Aký to má význam?).[8] V tomto zmysle je úlohou interpretácie udeľovať veciam a udalostiam určitú ľudskú hodnotu a významnosť. Osvojovanie si sveta nie je teda jeho pasívnou recepciou, podrobenou požiadavke „objektivity“, ale hermeneutickým výkonom. Osvojiť si niečo znamená, že človek „to niečo“ začlenil do kontextu „svojho“ predovšetkým významovo artikulovaného sveta. Ako podotýka Nietzsche: „Čo jediné môže byť *poznáním*? – „výklad“, vkladanie zmyslu – *nie* „vysvetľovanie“...“.[9] Vykladať však možno aj výklady pochádzajúce z iných historických a kultúrnych kontextov. Podľa niektorých autorov európske kultúrne dejiny poznačili predovšetkým dva takéto interpretačné výkony: preklad kresťanskej náboženskej skúsenosti (skúsenosti Zjavenia) a starovekej gréckej skúsenosti do rímsko-latinského myslenia. Teoretická reflexia procedúr vykladania sveta, resp. jeho osvojovania spadá do kompetenčnej oblasti filozofie.

Vysvetlením budeme v rámci predkladaného textu rozumieť procedúru reštrukturalizácie a zosúvzťažnenia daností, s ktorými je človek konfrontovaný v styku so svetom, a ich pretlmočenia do konzekventnejšej pojmovej podoby. Vysvetlenia sú centrovane najmä okolo otázok „Ako?“ a „Prečo?“. Ak sa tu k slovu dostáva aj otázka „Načo?“ pýtajúca sa na význam tematizovanej oblasti, mieni sa tým jej vedecký význam. Úlohou vysvetlení je udeľovať veciam a udalostiam vedeckú hodnotu a

významnosť. Možno to povedať aj tak, že vysvetlenie je „výklad“ vedený na báze hodnôt udomácnených vo vede, t. j. „výklad“ podriadený požiadavkám nezaujatosti, axiologickej neutrality a objektivity. Úlohou vysvetlenia je uviesť pojmy, prípadne predstavy vzťahujúce sa k príslušnej predmetnej skutočnosti, problému alebo činnosti do súladu s predpokladaným imanentným poriadkom vpísaným do sveta. Cieľom vysvetlenia je praktické zvládnutie daného problému a v konečnom dôsledku mocenské ovládnutie sveta. Vysvetlenie je dominantnou figúrou **poznávacieho vzťahu** človeka k svetu. Teoretickou reflexiou uvedeného intelektuálneho procesu (vysvetľovania) sa zaoberajú vedy o poznaní (kognitívne vedy). Ak cieľom výkladu je byť zajedno s inými ľuďmi, cieľom vysvetlenia je byť zajedno so svetom. Pri porovnaní uvedených interpretačných figúr viazaných k odlišným kultúrnym celkom je preukazné aj to, že medzi výkladmi vygenerovanými v lone každej z uvedených kultúr existuje viac rozdielov ako podobností. To neplatí pre vysvetlenia, ktorých dobové varianty vykazujú viac príbuzností.

Vráťme sa teraz k otázke, či by sa dalo v našom živote bez interpretácií (výkladov a vysvetlení) zaobiť a ak áno, za akých okolností by to bolo možné? V dejinách filozofie možno identifikovať viacero návrhov, ako uvedenú požiadavku docieľiť. Začneme návrhom, ktorý vychádza z hypotetického predpokladu, podľa ktorého by sa interpretáciám dalo vyhnúť, resp. stali by sa nadbytočnými vtedy, ak by sa dosiahol úplný opis príslušnej oblasti, resp. zvoleného výseku sveta. Dosiahnuť úplný popis intendovanej skutočnosti však nie je principiálne možné. Okrem iného aj preto, že vedecké poznanie neprogreduje evolučne, ale revolučne. Inak povedané, dejiny jednotlivých vysvetlení sveta nemajú kumulatívny charakter. Aj svet, ktorý si vytvárame v procese jeho osvojovania, pozná revolúcie. Pierre Bourdieu ich nazval symbolickými revolúciami. Ich požiadavky a dôsledky sa však bezprostredne nepremietajú do sveta fenoménov a jeho revolučných zmien. Symbolické revolúcie podľa Bourdieua nerúcajú materiálne základy spoločnosti, ale zasahujú mentálne štruktúry, a tým menia aj náš spôsob videnia a myslenia.[10] Interpretáciu môžeme v uvedenom kontexte vnímať ako daň za uvedenú neúplnosť. Jej poslaním je vyplňať medzery v opise.

Iná z týchto navrhovaných ciest spočíva v hľadaní procedúr umožňujúcich oddeliť interpretáciu od interpretovaného, resp. v hľadaní kritérií umožňujúcich rozhodnúť, čo je fenomén a čo interpretácia, čo by následne umožnilo odhliadnuť od interpretácií a dať ich bokom. To, čo sa predpokladá v priestore „pred“ interpretáciou, sa zvykne označovať rôznymi termínmi: fakty, fakticita (Sartre), „holá“ (do šatu zdania nezahalená), resp. pravá, nefalšovaná skutočnosť[11], veci samy (Husserl), svet fenoménov (Flusser), prípadne - pôvodný zmysel, resp. význam. Možno sa však dostať do blízkosti uvedeného „X“, zmenšiť náš odstup od neho, či sa dokonca dostať do jeho dôvernej blízkosti? To znamená dosiahnuť bytostný súzvuk so svetom fenoménov? Dosiahnuť stav, v ktorom by sme sa mohli oddávať „nezastretej bytostnej prítomnosti vecí“?[12] Odbúrať interpretáciu ako procedúru odhadovania (hádania, triafania sa do) pravej povahy sveta alebo niektorej z jeho špecifických oblastí? Možno to, čo stojí medzi človekom a uvedeným „X“ vyzátvorkovať, odhliadnuť od toho, premosťiť svojím zrakom hustnúcu clonu interpretácií a uzrieť za nimi veci samy? Uzrieť ich v pravom svetle či započuť ich skutočné hlasy? Čo všetko sa musí v záujme dosiahnutia uvedeného cieľa suspendovať, od čoho všetkého sa musí odhliadať a na čo všetko sa musíme rozpomenúť, aby pred nami vyvstal obraz sveta v svojej nefalšovanej a prapôvodnej bytnosti? To všetko sú otázky, ktoré sú v prostredí filozofie pomerne frekventované. Do kategórie toho, čo pohľad na svet v jeho pravosti zastiera a kalí, sa radia rôzne entity - idoly, zdanie, predsudky, hodnoty a pod. Ako však očistiť tento skúsenostný materiál až na kosť, t. j. ako sa dostať skutočnosti na kĺb? Podľa určitej skupiny mysliteľov sa k pravej povahe vecí dostaneme vtedy, ak prestaneme podliehať určitým zvodom a ilúziám.[13] Napríklad našim zmyslom. Nie sú to však len naše zmysly, ktoré sú obviňované z uvedeného klamania a zavádzania. Ako konštatuje Nietzsche - viac, ako zmysly zvädzajú človeka jeho idey.[14] Človek môže tiež podliehať zvodom jazyka. Za týmto nesúlalom slov a vecí stojí podľa Wittgensteina pobosorovanie človeka jeho jazykom. Patrí sem napríklad aj sklon stotožňovať jazykovú artikuláciu sveta s jeho inherentnou ontickou štruktúrou. Z hľadiska uvedených

úvah najväčšou prekážkou stojacou na ceste k veciam samým sú slová samy. Ako hovorí Nietzsche – každé slovo je predsudok.[15] Niektorí myslitelia vidia preto riešenie v obnove bezprostredného autentického prežívania sveta. Cesta k nemu sa často hľadala v narúšaní zažitých predstáv, ktoré si človek v priebehu socializácie a enkulturácie osvojil a vďaka ktorým sa naučil nedôverovať svojim pocitom a prežívaniu. Touto cestou ide napríklad zen budhizmus, S. Kierkegaard, ale napríklad aj tzv. nový román (aby sme sa neobmedzovali len na opotrebované príklady pochádzajúce z arzenálu filozofie), ktorého jedným z najvýraznejších predstaviteľov bol aj v našich končinách dobre známy Alain Robbe-Grillet.[16] Nový román programovo deštruuje naše myšlienkové stereotypy a interpretačné schémy, očakávania i celú doterajšiu skúsenosť. Za cieľ si kladie nabúrať rutinnosť a schematickosť našich prístupov k svetu. Aj keď ponúka zvodný náznak určitej interpretácie, zároveň chce, aby sme tomuto tlaku odolali. Ironizuje predovšetkým ľudskú orientáciu na hľadanie zmyslu. Film, ktorý autorsky zrealizoval s režisérom Alainom Resnaisom – *Vlani v Marienbade* –, je pozoruhodný v tom, že diváci po jeho zhliadnutí nie sú schopní dospieť k jednoznačnému názoru na jeho pointu. Pri jeho interpretácii sa ich názory nestretávajú, ale naopak – zásadným spôsobom rozchádzajú. Pointou uvedeného filmu je totiž to, že nemá pointu. Človek je však usposobený tak, že nie je schopný uvedenú významovú neurčitost' vystáť a v prípade, ak niekde absentuje (ako je to aj v prípade uvedeného filmu), ju do neprehľadnej a chaotickej skutočnosti umelo vnáša a projektuje. Z hľadiska Robbe-Grilletovej vízie sveta, od ktorej odvíja i svoje tvorivé postupy, veci jednoducho sú, udalosti sa dejú. Žiadna vec ani čin nemôžu byť, samy osebe, veľkolepé, krásne, dobré či zlé. Skutočnosť začína práve tam a vo chvíli, keď stráca zmysel. Robbe-Grillet sa preto sústreďuje práve na evokovanie takýchto stavov vedomia. Vyžíva sa v exponovaní neriešiteľných protirečení, rozkladov, zlomov a nepreklenuteľných medzier. Predmetom jeho záujmu sa stáva všetko to, čo vyvoláva neurčitost' a ambivalentnosť pocitov, keďže sa v tejto nerozhodnosti podľa neho zjavuje pravá povaha vecí. S týmto cieľom tiež rozostreje hranice medzi skutočnosťou a jej recepciou v predstave alebo v spomienke, medzi minulosťou a prítomnosťou, temporálnymi a kauzálnymi súvislosťami či radmi. Takéto stavy napríklad evokuje aj zvod krížnych ciest či chodieb labyrintu, polnoc, polarity skutočné – neskutočné, pravda – nepravda, bolo – nebolo, stalo sa – nestalo sa a pod. Skutočnosť sa zjavuje vtedy a tam, keď sa intencie týchto protichodných pocitov vzájomne anulujú. Jeho autorské metódy mali za cieľ ponúknuť čitateľovi, resp. divákovi čisto vecný, neutrálny obraz skutočnosti. Chcel sa zaoberať bez akýchkoľvek, zvonka podsúvaných interpretačných schém či návodov na prežívanie. Jeho zámerom bolo evokovať samo toto prežívanie v jeho autentickosti. Čitateľom a divákom neponúka obrazy sveta spolu s inštrukciou, ako ho majú prežívať, ale chce u nich prebudiť autentické prežívanie, v ktorom je človeku daný svet sám osebe v jeho čistej prítomnosti. Do uvedeného radu patrí aj fenomenológia, ktorá vychádza z predpokladu, že to, čo nepatrí k povahe veci, možno určitou intelektuálnou operáciou suspendovať. Následná deskripcia veci samej je síce tiež interpretáciou, ale vecnou, vyjadrujúcou sa bezprostredne k veci samej.

Podľa iných zase najkratšou cestou od interpretácie k evidencii je cesta sebadisciplíny myslenia, cieľom ktorej je zvýšiť jeho rezistenciu voči zvodu užitočnosti a počtárskej vtieravosti.[17] Jej výrazom je napríklad aj ono Heideggerovo „nechanie súcna byť“.[18] „Nechanie súcna byť“ znamená ponechať danú vec jej vlastnému určeniu a nechcieť od nej, aby slúžila niečomu inému, teda tomu, čo nevyplýva z jej vlastnej povahy. Napríklad vidieť vodopád ako vodopád, a nie ako zdroj kinetickej energie pre vodnú turbínu.[19]

*

Prejdime teraz k ďalšej zo spomínaných stratégií zameraných na to, ako zrušiť rozpor medzi realitou a interpretáciou, t. j. k návrhom, ako sa zaoberať bez interpretácií, resp. ako sa zbaviť odkázanosti na ne. Tento spôsob nazveme **prisvojovaním** (si sveta človekom). Pokiaľ ide o neistotu človeka v otázke, či žije v reálnom svete alebo imaginárnom (vymyslenom, resp. len vo svete interpretácií), dnes je uvedená otázka už vyriešená: žijeme vo vymyslenom svete, ktorý sme urobili reálnym. Z tohto pohľadu môžeme človeka vnímať ako bytosť, ktorá žije vo svete, ktorý si vymyslela a ktorému svojou

prácou a s výdatným príspevím techniky a technológií udelila reálne bytie. „Kašlem na torpéda! Plnou parou vpred!“ je známy výrok mediológa Marshalla McLuhana.^[20] McLuhan ním ilustroval jeden z dôsledkov rozšírenia fonetickej literárnosti. Podľa McLuhana najväčším pozitívom, spojeným s prechodom k literárnosti a neskôr k typografii bolo to, že literárnosť a typografia umožnili západnému človeku konať neosobne, že mu dali schopnosť akcie bez reakcie, t. j. konať bez emocionálnej vtiahnutosti. Bez tohto oddelenia činov od pocitov a emócií sú totiž ľudia nerozhodní a váhaví. Uvedený výrok dnes nadobudol ešte jeden aditívny význam. Kašľať na torpéda (ako na niečo, čo zvonku ultimatívne limituje ľudské možnosti a marí ľudské zámery) človek dnes môže aj z iných dôvodov. Už McLuhan si všimol, že slovo „nezaujatý“, vyjadrujúci onen odstup typografického človeka od sveta, začína nadobúdať nový význam, a síce: „Je mi to úplne fuk.“^[21] Toto „fuk“ však môže mať pôvod nielen v rezignácii, ale aj v triumfalizme. „Torpédami“ technológií si dnes totiž človek dokáže vo svete (napriek rezistencii jeho imanentného poriadku) prekliksniť ľubovoľnú cestu. Aj predtým človek nachádzal prostriedky a cestičky, ako sa tomuto poriadku postaviť. Avšak ak predtým platilo – kde je vôľa, tam je cesta, dnes platí: kde je ľubovôľa (akákoľvek šialená myšlienka), tam sa jej prostredníctvom dostupných technológií „prerazí“ aj cesta. Ak doteraz človek svoju intervenciu do sveta podmieňoval znalosťou poriadku vpísaného do sveta vecí, čím si istil jej požadovaný, resp. očakávaný výsledok, dnes platí: „Čo ma po poriadku, plnou parou vpred!“ Ak sme doteraz museli prírodu najprv rešpektovať a poslúchať, aby sme ju mohli ako tak ovládať, dnes jej bez rešpektu diktujeme našu vôľu. Ak predtým musela každému činu predchádzať určitá prípravná fáza, v rámci ktorej sa človek pokúšal dospieť k čo najpravdivejšiemu poznaniu skutočností, znalosť ktorých bola podmienkou úspešnosti jeho konania, dnes to už neplatí. Pravda sa v dnešnom svete stáva irelevantnou kategóriou. Snaha dospieť k pravde prestáva byť určujúcim motívom nášho intelektuálneho úsilia. „Kam siahnem, uchopím pravdu, ktorú si upravím. Pravda je pre mňa istá a nemusím po nej túžiť.“^[22] K tomu, aby mohol človek efektívne konať, nepotrebuje už svetu rozumieť, ani rešpektovať jeho imanentný poriadok. Jednoducho si stanoví cieľ a s príspevím technológií svoj zámer uskutoční. Schopnosť zmieriť ideu a skutočnosť dnes už nie je obmedzená len na ríšu umenia a nie je len doménou umeleckých tvorcov. Dnes je táto možnosť daná každému človeku v jeho každodennosti.

Vďaka technike a vyspelým technológiám človek konečne dosiahol to, o čo sa po stáročia usiloval – anuloval odstup medzi svetom fenoménov a jeho interpretáciami, cezúru medzi slovami a vecami. Slová a veci opäť spolu súznejú. S príspevím techniky a technológií dnes slová bezprostredne vstupujú do sveta a petrifikujú sa v ňom. Žiadna sláva sa však nekoná. Z naplnenia uvedeného odvekého ľudského sna sa naopak stala tá najhoršia denná mora človeka. Nepodarilo sa tým totiž obnoviť hľadanú prapôvodnú jednotu človeka a sveta, ale ju len ex post nanovo vytvoriť. Ako tiež podotýka Jean Baudrillard, tým, že „sa veci stávajú až príliš reálne, keďže sú bezprostredne dané, zrealizované, keďže sa náš odstup od nich drasticky skrakuje a veci sa k nám stále viac približujú, vstupujeme do obscénnej oblasti. ... veci sú tu okamžite, bez odstup, bez čara.“^[23] Tam, kde sa všetko prevrátilo v realitu, tam, kde sa vytráca cezúra medzi ňou a interpretáciou, strácajú na význame nielen také termíny, ako sú odstup, transcendencia, odcudzenie, abstrakcia, divadlo, inscenácia, ale tam mizne aj samotný človek a jeho ľudský svet. K iným krajným dôsledkom realizácie uvedeného scenára sa vyjadríme nižšie.

*

Ako uvádza Nietzsche, sú dva typy filozofov – jedni sa chcú zmocniť existujúceho alebo bývalého sveta (sveta, aký je alebo bol), tí druhí určujú, akým svet bude.^[24] Tí prví sú len divákmi, tí druhí sú zákonodarcovia. Z tohto pohľadu nosnou otázkou, ktorú dnes vo vzťahu k svetu fenoménov stavíme, nie je už otázka: *Ako to je?*, ale otázka *Ako to má byť?*. Dnes je to technik, nie vedec, kto svetu adresuje svoje otázky. Človek svet, seba a svoje konanie nielen vykladá, vysvetľuje, ale aj projektuje. Usústavňovanie nového poriadku a nových kolají pre chod sveta má teda tiež svoj mentálny predobraz. Tento však nenazveme interpretáciou, ale projekciou. Ak sa spätne pozrieme na ľudské

dejiny, musíme konštatovať, že ani jedna kultúra plne nezvládla premenu „reality“ na obraz prípadne pojem (teóriu). Inak povedané ani jedna z množstva jeho interpretácií ho neprivedla do bezprostrednej blízkosti vecí samých, ani neurobila jeho život menej bolestným. To, čo jej ide lepšie, je premena obrazov a pojmov na „realitu“.

Nietzsche tým zároveň odkryl pre filozofiu nové pole pôsobnosti. Touto jej novou doménou sa stala reflexia aktu prisvojovania si sveta človekom. Na rozdiel od poznávacieho vzťahu je vzťah prisvojovania postavený na úplne odlišných predpokladoch. Nie je postavený na schopnosti intelektu rozlišovať medzi nevyhnutným a náhodným, prostriedkom a účelom či na kauzálnom myslení, t. j. schopnosti racionálne odhadovať budúce dianie, „vypočítať“ budúci stav určitého parciálneho výseku sveta z jeho aktuálnych parametrov. Uvedená dispozícia sa teda neopiera o ľudskú schopnosť rozpoznávať vo svete poriadok, ale je postavená na rozhodnutí tento poriadok do sveta vnášať, svetu vnucovať. Podľa neho pre človeka nie je typická len schopnosť predvídať, opierajúca sa o jeho kognitívnu disponovanosť (intelekt), ale i schopnosť predurčovať, opierajúca sa o jeho vôľu. Človeka nerobí človekom len schopnosť myslieť, ale i chcieť – meniť svet na obraz uvedeného chcenia, t. j. prisvojovať si ho.^[25] Uvedený moment vzťahovania sa človeka k svetu bol doteraz v úzadí filozofického záujmu. Bolo tak aj preto, že ak sa niekedy v minulosti človek pokúsil svet, obrazne povedané – „česať proti srsti“, tvrdo narazil. Chcieť bola jedna vec a odpor, ktorý uvedenému chceniu kládla realita, vec druhá. Dá sa to povedať aj tak, že človek bol doteraz svetom „držaný nakrátko“ a svetom umravňovaný. To, čo bránilo väčšej miere angažovanosti človeka vo svete cestou jeho prisvojovania, bolo aj to, že človek si sám osebe pripadal príliš malý a ničotný, než aby si mohol na všetko činiť nárok a plne sa presadiť.^[26] Dnes je už človek (ako individuum) vďaka technike natoľko sebavedomý, že do toho ide bez zábran. Uvedený odpor, ktorý svet človeku kládol, však človeka zoceloval. Človek sa podľa Nietzscheho ako (nad)človek osvedčoval len v uvedenom vzdorovaní. Dnes je však všetko inak. Ako hovorí Vilém Flusser, veda sa stáva zbytočnou, pretože my sami navrhujeme zákony, ktorým podrobujeme svet fenoménov. To však robí akúkoľvek zmenu sveta zbytočnou, keďže si môžeme vytvoriť neobmedzený počet iných svetov.^[27] Dnes je to už len technická otázka. Vďaka technológiám dnes môžeme reálne bytie udeliť aj tým najbizarnejším ideám. Aký ďalší osud však stihne človeka vo svete, ktorý (zlomený a pokorený technikou) leží človeku pri nohách? To, čo urobilo Nietzscheho predstavám škrt cez rozpočet, je to, že vďaka technike a technológiám prestal svet klásť človeku odpor a začal mu ísť poruke. Teda niečo, s čím Nietzsche nerátal, ale čo do svojich úvah zakalkuloval Heidegger.

*

Technické a technologické zázemie robí z človeka bytosť, ktorej činorodosť nie je primárne motivovaná tým, čo musí, ale tým, čo chce. Človek je teda zároveň aj bytosťou, ktorá sa už nemusí podvolovať poriadku sveta. Ak tak robí, robí tak jedine preto, že tak chce robiť. No uvedený poriadok môže aj ignorovať, t. j. môže sa na to aj „vykašľať“ (čo po pravde v stále širšom rozsahu aj robí). Zmena teda nastáva v tom, že ak nás doposiaľ umravňoval svet, odteraz sa musíme začať učiť umravňovať sami. Morálnymi sme doteraz boli skôr z prinútenia (zo strachu z trestu, ktorý nám svet uštedril za každé „previnenie“ voči pravidlám, ktorým podlieha jeho imanentný poriadok). Ako trúfalosť, ktorú spravidla stihol trest, sa v minulosti hodnotilo to, ak chcel niekto rozkazovať vetru a dažďu, t. j. keď šiel proti prirodzenému chodu sveta. Krátkodobé víťazstvá tu totiž vždy stáli v tieni porážky, ktorá sa skôr či neskôr neodvratne dostavila. Dnes však máme pod kontrolou aj onú trestajúcu ruku. Zdanlivo nám už nič nestojí v ceste. Otázkou potom je, či dokážeme byť morálnymi aj bez onoho vonkajšieho nátlaku, t. j. sami od seba, zo svojho vlastného rozhodnutia. To znamená v podmienkach, kedy nám technika zabezpečuje našu beztréstnosť.

Odpor, ktorý svet človeku kladie v prípade, ak sa jeho imanentná povaha nerešpektuje, dnes človek dokáže hravo zlomiť. Aj keď však človek môže takmer všetko, niektoré veci by predsa len robiť nemal. To, čo sa nesmie, však už neurčuje svet (diktát vecí). Jediný odpor, na ktorý človek ešte

naráža, je odpor, ktorý mu kladie, alebo by mu aspoň malo klásť, jeho svedomie a morálka. Odpor človeku totiž nekladie len „realita“, ale aj „duchovia“, božstvá či morálne zásady. To, čo ho v jeho konaní brzdí a reálne ovplyvňuje, je hrozba trestu, ktorý by mu hrozil, ak by prekročil nie určitú, prírodnými zákonmi vymedzenú, ale danou kultúrou ustálenú hranicu.

Je tu však aj iná cesta, ktorá sa pre človeka ukazuje ako slepá. V ľudskej prehistórii to bolo tak, že človek ako živočíšny druh z dôvodu svojho prežitia sa meniacemu svetu prispôboval. Spolu s kultúrnym bytím človeka sa k slovu prihlasuje aj nová stratégia prežitia. Človek sa už na meniace sa pomery neadaptuje na úrovni organizmu, ale na úrovni prostredia, ktoré uvádza do takej podoby, aby zodpovedalo jeho adaptívnej norme a zároveň potvrdzovalo jeho ľudský status. Neskôr však začal svet meniť aj v intenciách svojich premenlivých vízií, fantázií a umelo stimulovaných potrieb. Niečo sa však odvtedy zmenilo. Impulz k tomu, aby sme sa vrátili na pôdu „reality“ alebo vystupňovali svoju vôľu, človeku už nedáva odpor, ktorý realita kladie jeho úsiliu. Strácajú sa tým výzvy potvrdzujúce človeka ako človeka, provokujúce jeho „vôľu k moci“. Už sa nepohybujeme len v rámci alternatív obsiahnutých v známej Nietzscheho vete „čo ťa nezničí, to ťa posilní“. Dnes ho totiž už takmer nič zásadne nenivočí, a teda ani neposilňuje. Žiadna takáto spätná väzba - nútiaca človeka k tomu, aby sa „zreálnil“ (cúvol alebo sa vzbúril a zmobilizoval), tu už neexistuje. Ako sme už uviedli vyššie, človek je dnes technologicky vybavený natolko, že dokáže tento odpor fyzického sveta hladko prekonať. Lámanie sveta sa však v čoraz väčšej miere stáva samoučelom, neslúži už životu („vôli k moci“). Neposilňuje a nepotvrdzuje ani tak človeka, ale techniku. Vďaka súčasným technológiám a antropotechnikám dnes „hravo“ dokážeme meniť aj samotnú ľudskú prirodzenosť, čo sa dnes ukazuje ako „lacnejšie“ riešenie ako nákladné menenie životného prostredia človeka a jeho stabilizovanie v medziach neprekračujúcich prirodzenú adaptívnu kapacitu človeka. Aj v tomto zmysle technika pre človeka a ľudský spôsob jeho bytia predstavuje vážnu hrozbu. Nevedie k stupňovaniu vôle k moci, ale k jej bezmoci. Moc je motivujúca práve svojou silou zakazovať, klásť prekážky ľudským snaženiam a zámerom, čím provokuje aj ľudskú ješitnosť a evokuje potrebu človeka potvrdiť sa ako slobodná bytosť. Platí aj opak povedaného - ten, kto môže, zvyčajne nechce. Veľkosť rizika spojeného s uvedeným sebaoptvrdzovaním sa človeka ako slobodnej bytosti a rešpekt, ktorý svet svojím odporom vzbudzoval, udeľovali tejto slobode aj primeranú váhu a hodnotu. A ako je to dnes? Už žiadna bázeň pred svetom, keď veci sveta sa stávajú márnymi.^[28] Kde sa však veci sveta stávajú márnymi, tam sa v konečnom dôsledku márnym stáva aj samotný človek.

K uvedenému je však potrebné pripojiť ešte jednu dôležitú poznámku. Do uvedeného scenára bude zrejme nevyhnutné zaradiť aj proces, v ktorom sa s človekom ako aktívnou bytosťou, teda bytosťou, ktorá si svet osvojuje a prisvojuje, vôbec neráta. Máme na mysli proces reifikácie človeka. Nielen človek dokáže svetu bezlimitne vtlačať svoju pečať. To znamená zásadne meniť jeho povahu a robiť ho takým, akým ho chce mať, ale môže to byť aj naopak. Často sa stáva, že primát v tomto vzťahu nadobudnú veci, ktoré následne ovládnu človeka a pretvoria ho na svoj vlastný obraz. Aj veci si teda môžu človeka podriaďiť svojim vlastným hrám. A musíme pripustiť, že v aktuálnej konzumnej dobe začínajú byť do uvedených hier vťahované čoraz väčšie časti ľudstva. Vstupujeme tým do éry, kedy sa uvedené garde obracia a veci si v masovom meradle začínajú prisvojovať svet človeka.

Záver

Filozofia musí dnes viac ako kedykoľvek predtým bojovať o svoju identitu. To, čo filozofiu v tomto smere citelne zasiahlo, nebol len rozpad jej tematického poľa na predmety jednotlivých vied, ale aj jej rozchod s metafyzikou (spájaný predovšetkým s Nietzscheho a Heideggerovým menom) a tiež ochudobnenie jej repertoáru o mnohé obslužné činnosti, ktoré vo vzťahu k vedám filozofia doteraz plnila. Spod záujmovej sféry filozofie sa dnes vymkla nielen ontologická problematika (posledný grandiózny pokus zachrániť ontológiu a udržať ju ako exkluzívnu tému pre filozofiu spájaný s Heideggerom skončil rozpačito), ale dnes sa z jej rámca vymyká aj gnozeologická problematika v podobe od filozofie čoraz viac emancipovaných kognitívnych vied. Filozofia však i napriek tomu

nezostáva s prázdnyimi rukami. V našom príspevku sme sa pokúsili pre filozofiu odkryť nové pole pôsobnosti. Týmito novými doménami by podľa nás mohla byť práve filozofická reflexia dvoch vyššie uvedených spôsobov vzťahovania sa človeka k svetu – procesu osvojovania a procesu prisvojovania si sveta.

Literatúra

- BACON, F.: *Nové Organon*. Praha: Svoboda 1974.
- BAUDRILLARD, J.: *Heslá*. Bratislava: Hronka 2016.
- BĚLOHRADSKÝ, V.: *Smysl, naděje, alternativa. Diskuse nad esejem Postsekulární společnost II, reakce Václava Bělohradského na dopisy Dana Drápala, Ondřeje Slačálka a Tomáše Briaského*. SALON, [Právo](#), 10. září 2010.
- BOURDIEU, P.: *O televízii III*. In: KINO-IKON, roč. 6, 2002, č. 1.
- FLUSSER, V.: *Moc obrazů. Výtvarné umění č. 3 - 4*, Praha: OSVU 1996.
- FLUSSER, V.: *Komunikológia*. Bratislava: Mediálny inštitút v Bratislave 2002.
- FROMM, E.: *Mýt nebo být*. Praha: Naše vojsko 1992.
- HEIDEGGER, M.: *O pravdě a Bytí*. Praha: Mladá fronta 1993.
- HEIDEGGER, M.: *Původ uměleckého díla*. Praha: Oikoymenh 2016.
- LOTMAN, J. M.: *Text a kultura*. Bratislava: Archa 1994.
- McLUHAN, M.: *Jak rozumět médiím*. Praha: Odeon 1991.
- NIETZSCHE, F.: *Radostná věda*. Praha: Československý spisovatel 1992.
- NIETZSCHE, F.: *Duševní aristokratismus*. Olomouc: Votobia 1993.
- NIETZSCHE, F.: *Ranní červánky*. Praha: AURORA 2004.
- NIETZSCHE, F.: *Lidské, příliš lidské II*. Praha: Oikoymenh 2012.
- NIETZSCHE, F.: *Vôľa k moci ako poznanie*. Bratislava: Kaligram 2014.
- RICOEUR, P.: *Teória interpretácie: Diskurz a prebytok významu*. Bratislava: Archa 1997.
- SARTRE, Jean-Paul: *Bytí a nicota. Pokus o fenomenologickou ontologii*. Praha: OIKOYMENH 2018.
- SPENGLER, O.: *Člověk a technika. Příspěvek k jedné filozofii života*. Mníšek pod Brdy: Neklan 1997.
- STIRNER, M.: *Jediný a jeho vlastnictví*. Praha: Academia 2009.

Poznámky

- [1] FLUSSER, V.: *Komunikológia*. Bratislava: Mediálny inštitút v Bratislave 2002.
- [2] NIETZSCHE, F.: *Vôľa k moci ako poznanie*. Bratislava: Kaligram 2014, s. 91.
- [3] BĚLOHRADSKÝ, V.: *Smysl, naděje, alternativa. Diskuse nad esejem Postsekulární společnost II, reakce Václava Bělohradského na dopisy Dana Drápala, Ondřeje Slačálka a Tomáše Briaského*. SALON, [Právo](#), 10. září 2010.
- [4] FLUSSER, V.: *Komunikológia*. Bratislava: Mediálny inštitút v Bratislave 2002, s. 10.
- [5] Bez ohľadu na to, či ide o prírodný alebo konvencionálny poriadok vpísaný do osnovy prírody, spoločnosti, kultúry alebo technologicky modifikovanej skutočnosti.
- [6] LOTMAN, J. M.: *Text a kultura*. Bratislava: Archa 1994, s. 12 - 13.
- [7] Ricoeur uvedený ľudský výkon nazýva prisvojením. „Prisvojiť si znamená urobiť ‚svojím vlastným‘ to, čo bolo ‚cudzie‘.“ (*Teória interpretácie: Diskurz a prebytok významu*. Bratislava: Archa 1997, s. 63) To znamená - včleňovanie inakosti do vnútra toho, čo je nám vlastné (tamže, s. 64). My uvedenému termínu („prisvojenie“) dávame odlišný význam.
- [8] To znamená, že vykladať môžeme ex post aj vedecké teórie (vysvetlenia). Niekedy to však robíme aj naopak - i výklady možno podrobiť vysvetleniam.
- [9] NIETZSCHE, F.: *Vôľa k moci ako poznanie*. Bratislava: Kaligram 2014, s. 91.
- [10] BOURDIEU, P.: *O televízii III*. In: KINO-IKON, roč. 6, 2002, č. 1, s. 130.
- [11] Ako hovorí Erich Fromm: „vedieť znamená ‚vidieť‘ skutočnosť v její ‚nahotě‘“ (1992, s. 38). Sartre hovorí, že „každé zkoumání v sobě obsahuje představu nahoty, kterou obnažuje tím, že odstraní zakrývající ji překážky, jako Aktión musel odsunout větve, aby lépe uviděl Dianu“ (2018, s. 629). Jednou z uvažovaných perspektív, z ktorých možno uzrieť veci samy, je aj určitá štylizácia, cieľom

ktorej je dosiahnuť stav určitej nevinnosti, nachádzajúca svoj výraz napríklad v požiadavke pristupovať k svetu ako dieťa. To dieťa, ktoré volá: *Kráľ je nahý!*, pretože ho takým jediné dokáže vidieť. Francis Bacon vo svojej práci *Nové Organon* apeloval na ostražitosť voči predsudkom (idolom). V tejto súvislosti uvádza: „Rozum je treba od nich oslobodiť a očistiť, pretože do kráľovstva človeka, ktoré je založené na vedách, nie je iný prístup, než aký je do kráľovstva nebeského, človek tam musí vojsť ako dieťa“ (Bacon, 1974, s. 118).

[12] HEIDEGGER, M.: *Původ uměleckého díla*. Praha: Oikoymenh 2016, s. 52.

[13] Podľa Fromma vedenie začína rozpadom ilúzií.

[14] NIETZSCHE, F.: *Radostná věda*. Praha: Československý spisovatel 1992, s. 246.

[15] NIETZSCHE, F.: *Lidské, příliš lidské II*. Praha: Oikoymenh 2012, s. 168.

[16] V slovenskej koprodukcii vznikli aj dva jeho známe filmy - *Muž, ktorý luže* a *Eden a potom*.

[17] HEIDEGGER, M.: *Původ uměleckého díla*. Praha: Oikoymenh 2016, s. 52.

[18] HEIDEGGER, M.: *O pravdě a Bytí*. Praha: Mladá fronta 1993, s. 37.

[19] Uvedený príklad sme si vypožičali od Oswalda Spenglera (1997, s. 50).

[20] McLUHAN, M.: *Jak rozumět médiím*. Praha: Odeon 1991, s. 169.

[21] Tamže, s. 164.

[22] STIRNER, M.: *Jediný a jeho vlastnictví*. Praha: Academia 2009, s. 350.

[23] BAUDRILLARD, J.: *Heslá*. Bratislava Hronka 2016, s. 28.

[24] NIETZSCHE, F.: *Duševní aristokratismus*. Olomouc: Votobia 1993.

[25] Problém nie je ani tak s prisvojovaním prírodného sveta, t. j. s jeho stvárňovaním podľa našich predstáv a ideí. Problém je skôr s prisvojovaním ľudského sveta, t. j. s jeho stvárňovaním podľa určitých myšlienkových predlôh, futuristických projektov a ideologických doktrín. Tu proti tomuto úsiliu nestojí len prirodzená anarchia sveta (napr. abrazívny účinok času či hrou náhod vyvolaná zmena okolností), ale cieľavedomé úsilie iných ľudí týmto snahám odolať a tiež anarchia človeka plynúca z jeho slobody. Navyše: prisvojiť si niečo znamená prisvojiť si to tak, ako to človek chce mať. To znamená - patrí k nemu aj udržiavanie prisvojeného v ním požadovaných hraniciach. Na zreteľ tu treba brať potom aj to, že „tvarovanie“ a udržiavanie niečoho tak „tekutého“, ako je ľudská spoločnosť, v určitých naprojektovaných rámcoch, pokiaľ nie je založené na súhlase indivíduí, ktoré ju tvoria, stojí vždy priveľa.

[26] STIRNER, M.: *Jediný a jeho vlastnictví*. Praha: Academia 2009, s. 103.

[27] FLUSSER, V.: *Moc obrazů*. Výtvarné umění č. 3 - 4, Praha: OSVU 1996, s. 120.

[28] STIRNER, M.: *Jediný a jeho vlastnictví*. Praha: Academia 2009, s. 353.

doc. PhDr. Branislav Malík, CSc.

Katedra etickej a občianskej výchovy

Pedagogická fakulta UK v Bratislave

Račianska 59

813 34 Bratislava

e-mail: bmalik@centrum.sk